

مدرسه زنگنه یا مدرسه بزرگ همدان

مهدی امانی یمین

مدرسه زنگنه در شهر همدان در فاصله کمی در ضلع غربی میدان مرکزی شهر (میدان امام خمینی) که در ابتدای خیابان شریعتی است واقع شده است و حدود ۳۵۰۰ متر مساحت مدرسه است. این مدرسه که به «مدرسه بزرگ» نیز شهرت دارد توسط شیخ علی خان زنگنه، وزیر شاه سلیمان صفوی در سال ۱۱۰۰ (ه. ق) تأسیس شد و موقوفات بسیاری وقف طلاب علوم دینی این مدرسه شده است.^۱ وقف نامه این مدرسه^۲ توسط علمای مشهور دوره بانی مدرسه مهر و امضاء شده است از جمله آنها علامه مجلسی، محقق مشهور آقا جمالا

بهبهانی، آقا محمد بن آقا هادی همدانی، سید محمد علی طباطبایی که از علمای آن دوره بوده‌اند.^۳ این مدرسه بعد از سال ۱۱۰۰ (ق) پیوسته مرکز تعلیم علوم و تربیت عالمان دینی در این منطقه بوده است.^۴

بر اساس وقفنامه تولیت مدرسه به بزرگترین اولاد ذکور خانواده واقف میرسد که شروط تولیت در وقفنامه چنین قید شده است: «اجتناب از فسوق ظاهره مثل شرب خمر و باخت قمار و استماع معارف و ملاحی و غنا است و ارتکاب اشغال و مهمات دیوانی مانع تولیت مزبوره نیست و ...»^۵

همانطور که در وقفنامه آمده است علاوه بر متولی مدرسه از فرزندان ذکور واقف، در هر دوره باید مدرسه یک ناظر شرعی از برجسته‌ترین عالمان شهر نظارت شرعی داشته باشد.^۶

وظیفه متولی در هر عصر «آنکه هر سال بعد از اخراج ضروریات از تعمیر عمارت و خرج قنوات و اداء مواجب خادم که تعیین قدرش متوسط بر نظر متولی است و امثال ذلک آنچه باقی ماند از جمله یک عشر را به صیغه حقالتولیه تصرف نماید و مبلغ بیست تومان تبریزی به صیغه وظیفه، بدون استیجار به عالمی که افادۀ علوم دینی و مقدمات آنها قیام نماید، رساند. و هرگاه مدرس و طلبه به افاده و استفاده علوم حکمی

که مخالف شریعت باشد بدون نقض و ابطال و غیر آن اشتغال نمایند وظیفه [مقرری] ایشان را [مدرس و طلبه] قطع نموده [و] اخراج نمایند. و هر ساله مبلغ پنج تومان تبریزی دو تومان پنج هزار دینار به عالمی از سکنهٔ بلدهٔ همدان که به امر نظارت قیام نماید، رسانند.» در مورد ناظر شرعی در هنگام به وجود آمدن تعدد در امر نظارت با عدم رضای دیگر مدعی نظارت در وقفنامه ذیل وظیفه متولی چنین آمده است «در صورت رغبت دو عالم یا بیشتر در امر نظارت یا عدم رضای دیگری به حکم قرعه عمل نمایند»^۹ «و همچنین هرگاه در مرتبه از مراتب تولیت اکبر حقیقی مفقود باشد و شخص یا زیاده خواه توام و خواه غیر آن از وصفین به شروط تولیت موجود باشد حکم قرعه معمول خواهد بود.»^{۱۰} در مورد چگونگی تعداد طلاب در حجره‌ها و سکنای آنها در وقفنامه ذیل وظایف متولی چنین آمده است «در هر حجره با وجود طلبه طالبان دو کس را جا بدهند و زیاده [بیشتر از دو نفر] موقوف بر رضای صاحبان حجرات است و هرگاه از طلبه جمعی به هم رسید که صاحب ماوی و مسکن در بلده مذکوره نباشند ایشانرا مقدم داشته، به دیگران حجره ندهند.»^{۱۱}

در مورد مؤذن چنین در وقفنامه درج شده است «به مؤذنی رفیع الصوت که به اذان اعلام در اوقات صلاة بدون غنا قیام نماید قدری که مصلحت در آن داند، رساند و مؤذن را اجیر نسازد.»^{۱۲}

سایر وظایف اداره‌ها و مدرسه در وقفنامه چنین نگاشته شده است اگر در وقتی از اوقات بنا بر مانعی مدرسه محل سکنای طلبه علوم دینی نبوده باشد متولی عصر حاصل موقوفات را به نحوی که مصلحت داند به طلبه علوم و غیر ایشان از طلبه کسی به هم رسد رساند و املاک و مستغلات را به حکام و ارباب استیلا و هر کس که استخلاص حاصل از او دشوار یا معتذر باشد به اجاره و نحو و ذالک ندهند و زیاده از پنج سال به عقد واحد یا عقود متعدد قبل از انقضاء به مدت اجاره و نحوه [شکل دیگر] ندهند. عند وجه المصلحه الواضحه و تغییر هیأت حجرات و عمارت بدون ضرورت و وجود مصلحت نمایند و صدور و مباشرین و موقوفات و ارباب استیلا و غیرهم به هیچوجه منالوجه در وقف مذکوره نمایند و حساب از متولی و ناظر بطلبند و حساب ایشان را به روز گذارند و اگر خیانتی واضح از ایشان ظاهر شود جماعت موقوف علیهم به مجتهد یا عالمی که بینالناس به علم صلاحالشهر باشد دفع نموده طرفین از فرموده او تجاوز نمایند و هرگاه احتیاج به تکلیفی به حکام به جهت استخلاص حاصل یا غیر آن شود بدون تکلیف رفع ضرر معتذر باشد از جمله مؤنات شمرده از حاصل وقف مهم سازی نمایند و از بعضی از طلبه هر گاه فسق یا شرارت و فساد رسوا به وضوح رسد اخراج نمایند و اموات در مسجد و مدرسه دفن نمایند و نواب مستطاب عالیشان منبع‌المکان معترف شد با آنکه تمامی موقوفات ذیل الکتاب راه و از ملک خود اخراج نموده، تصرفی که من بعد در آنها کنند از راه تولیت است نه جهت ملکیت.»^{۱۳} هزینه‌های مختلف و شهریه طلاب مدرسه از محل موقوفات مدرسه که شامل چندین راستا بازار و تعداد زیادی مغازه در بهترین بازارهای شهر و چندین روستای خوشاب، هارونآباد و... بود تأمین میشد.^{۱۴}

در سال ۱۳۱۷ش در زمان رضاشاه پهلوی وزارت معارف مدرسه را تصرف کرد و با اضافه کردن مقداری از زمینهای مقبره استر و مردخای (دو تن از بزرگان یهود) که در ضلع غربی مدرسه است، مدرسه را به دبیرستان تبدیل کرد.^{۱۵} وزارت معارف، دبیرستان پنج کلاسه‌ای به جای مدرسه بنا کرد و دبیرستانی مختلط

که دختر و پسر در آنجا مشغول تحصیل بودند و موقوفات مدرسه از سوی حکومت وقت مصادره و به تملک دولت در آمد.^{۱۴}

قبل از تصرف رسمی مدرسه توسط حکومت پهلوی، اداره معارف همدان با تصرف موقوفات مدرسه و با در اختیار گرفتن درآمد این موقوفات از یک طرف و محدود کردن بودجه مدرسه و شهریه طلاب از سوی دیگر، موجب متفرق شدن طلاب مدرسه زنگنه شد.^{۱۵}

شکایات متعدد حبیب‌الله زنگنه متولی وقت برای حفظ موقوفات مدرسه و تلاش برای حفظ مدرسه به منظور تدریس علوم دینی طبق وقفنامه به دولت طبق مواد وقفنامه که حکام وقت حق استیلا بر این مدرسه را ندارند، هیچ کدام از تلاشها فایده‌ای نبخشید.^{۱۶}

حبیب‌الله زنگنه در نامه دیگری به اداره معارف و اوقاف همدان متذکر شد که با ۵۰ الی ۶۰ مُحصل و طلاب که ماهی ۶ تومان شهریه میگیرند، نمیتوان مدرسه را تعطیل کرد و طلاب را از تحصیل محروم نمود.^{۱۷} در نهایت مکاتبات و شکایات حبیب‌الله زنگنه، اداره معارف و اوقاف، به بهانه تأمین هزینه دبیرستان که جایگزین مدرسه زنگنه شده بود، موقوفات مدرسه را تصاحب نمود.^{۱۸}

بعد از تعطیل شدن مدرسه و تبدیل آن به دبیرستان، طلاب علوم دینی که در مدرسه مذکور مشغول تحصیل بودند آواره و سرگردان به دنبال مدرسه و حوزه علمیه می‌گشتند که به علت تعطیل شدن مدرسه زنگنه روانه دبیرستان معقول و منقول تهران شدند.^{۱۹}

بعد از شهریور ۱۳۲۰ با سقوط حکومت رضاشاه، به دنبال تلاشهای حجت الاسلام نصرالله بنی صدر که از عالمان مقتدر شهر همدان بود - وزارت فرهنگ بت دریافت ۴۰۰ هزار ریال به دلیل ساخت ساختمان پنج که سه دبیرستان و زمینهای اضافه شده به آن، مدرسه را به نصرالله بنی صدر واگذار نمود. به این ترتیب مدرسه دوباره به حوزه علمیه تبدیل شد اما دیگر از آن موقوفات خبری نبود.^{۲۰}

برخی از مدرسان مدرسه زنگنه در حدود سال ۱۳۰۰ (ق) آقایان مرحوم محمد باقر بن آخوند ملازین العابدین بوده است و از طلاب معروف این دوره مدرسه، مرحوم آخوند ملا علی بهاری، شیخ محمد باقر بهاری با شیخ محمد بهاری، حاج شیخ سلمان، بوده‌اند. در دوره پس از استرداد به آیت الله حاج میرزا ابوالقاسم ربانی - شاهنجرینی مدرس مردم بود. آیت الله شاهنجرینی از شاگردان مرحوم آیت الله سید محسن حکیم بود که پس از اتمام تحصیلات به شاهنجرین (از توابع رزن) برمیگردد و در آن جا حوزه درسی تشکیل میدهد سپس به تقاضای مرحوم بنی صدر به مدرسه زنگنه منتقل میگردد. حاج میرزا ابوالقاسم ربانی شاهنجرینی در مدرسه زنگنه سطوح عالیّه فقه و اصول را برای جمعی از علمای همدان تدریس میکردند.^{۲۱} با اجرا شدن طرح اصلاحات ارضی بسیاری از روستاهای موقوفه مدرسه زنگنه با وجود اینکه وقف بودند - بین روستائیان تقسیم شد در نتیجه با کاهش منابع مالی و ضعف مدیریت تا حد زیادی فعالیت مدرسه کم شد.^{۲۲}

پس از درگذشت مرحوم بنی صدر، مدرسه رونق و فعالیت خود را از دست داد. حجره‌ها از سکنه خالی شده و زمینه تصرف مجدد مدرسه توسط دولت کاملاً مهیا شده بود. پس از مهاجرت مرحوم شاهنجرینی

به تهران، مرحوم حاج میرزا محمد علی دامغانی نظارت بر مدرسه را بر عهده گرفت و تا هنگام رحلت ایشان شهریه مدرسه نیز از طرف دختر ایشان پرداخت میشد. پس از وفات مرحوم دامغانی مرحوم حاج سید مصطفی هاشمی که از علمای برجسته همدان بود نظارت شرعی و تدریس در مدرسه را عهده‌دار شدند.^{۲۳} پس از پیروزی انقلاب اسلامی و مورد توجه قرار گرفتن مراکز حوزوی و توجه به مصرف صحیح وقف و تلاش برای احیای موقوفات متولی جدید مدرسه در سال ۱۳۶۷ (ش) اقدام به تجدید بنای مدرسه کرد و ساختمانی که مشتمل بر هشتاد حجره در دو طبقه و مسجد و مدرس و کتابخانه و تأسیسات مورد نیاز را احداث کرد.^{۲۴} و هم اکنون با ۱۵۰ طلبه مشغول فعالیت است.^{۲۵}

مدرسه زنگنه دارای کتابخانه نفیسی است. بیش از ۷۰۰۰ جلد کتاب دارد. کتابهای موقوفه سابق مدرسه حدود ۳۰۰۰ جلد است که برخی از آنها خطی است. از تعداد ۳۷۰۹ جلد کتابهای مرحوم آیت‌الله حاج شیخ غلامرضا رحمانی که به مدرسه وقف شده است تعداد ۷۳۰ جلد کتابهای مرحوم خانم زهرا حصارى است که عمدتاً کتابهای درسی حوزوی هستند. و تعداد ۵۹۷ جلد کتابهای مرحوم میرزا محمد عراقچی (وفات ۱۳۶۷) است.^{۲۶} به دلیل عدم فضای مناسب و محدودیت مکان بسیاری از کتابها به ویژه نسخه خطی به کتابخانه غرب همدان در مدرسه آخوند منتقل گردیده است.^{۲۷}

پی‌نوشت‌ها:

۱. ابوالفتح مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۲.
۲. این مدرسه دارای وقفنامه‌های است از بانی آن شیخ علی خان زنگنه که طبق اخبار شفاهی اصل وقفنامه بر روی پوست آهو گماشته شده است و گویا اصل این وقفنامه از بین رفته و یا تا به حال شناخته نشده است و ممکن است در بخش اسناد کتابخانه ملی یا کتابخانه مجلس موجود باشد. ولی رونویس این وقفنامه نزد متولی و سازمان اوقاف همدان موجود است. (مصاحبه با متولی مدرسه آقای مرتضی زنگنه)
۳. ابوالفتح مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۲.
۴. مجموعه مقالات کنگره ملا آخوند معصوم علی، ص ۱۹-۴۱۸.
۵. وقفنامه، رونویس، ص ۳.
۶. وقفنامه، رونویس، ص ۳.
۷. وقفنامه، رونویس، ص ۳.
۸. وقفنامه، رونویس، ص ۳.
۹. همان، ص ۴-۳.
۱۰. همان، ص ۴.
۱۱. وقفنامه، رونویس، ص ۵.
۱۲. ابوالفتح مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۲ از شماره ۲۵۰
۱۳/۲۹/۱۸
۱۳. قدرت الله نیازی، مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت آخوند ملاعلیمعصومی، ص ۴۱۹.
۱۴. مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۴.
۱۵. همان، ص ۲۱۵.
۱۶. مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۵، سند شماره ۲۵۰
۱۳/۲۹/۳
۱۷. همان، سند شماره ۲۵۰
۱۳/۲۹/۴
۱۸. همان، سند شماره ۲۵۰
۱۳/۲۹/۳۳
۱۹. همان، سند شماره ۲۵۰ و ۲۵۰
۱۳/۲۹/۲۰ ۱۳/۲۹/۱۴
۲۰. مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۵.
۲۱. قدرت الله نیازی مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت آخوند ملا علی معصومی ص ۴۱۹.
۲۲. مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۵.
۲۳. قدرت الله نیازی، مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت، ص ۴۲۰.
۲۴. همان.
۲۵. مؤمن، انقلاب اسلامی در همدان، ج ۱، ص ۲۱۵.
۲۶. نیازی، مجموعه مقالات، ص ۴۲۰.
۲۷. مصاحبه با متولی وقت، آقای مرتضی زنگنه، ۱۳۸۷/۱۲/۲۳.